

УДК 159.923

Оксана Шибрук

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ “Я-КОНЦЕПЦІЇ” МАЙБУТНІХ РЯТІВНИКІВ

Процес становлення професіонала починається від початку навчання у спеціальному навчальному закладі та залежить від різноманітних об’єктивних (організаційних, соціально-психологічних та інших) та суб’єктивних (особливостей особистості, забезпечення успішного функціонування у професії, самосвідомість, наявності комплексу здібностей до професійної мотивації) факторів. Лише поєднання цих двох взаємопов’язаних факторів забезпечує успішну професійну діяльність [1, с. 57]. Необхідність глибокого психологічного вивчення особистості майбутнього рятувальника є реальною потребою часу, тому що ця професія відноситься до однієї з найскладніших, не лише тому, що пов’язана з постійним ризиком, а у зв’язку з тим, що серед багатьох інших професій відноситься до категорії “людина – людина”. Вміння адекватно сприймати ту чи іншу людину, розуміти її приховані та явні мотиви поведінки, легко встановлювати неформальні контакти, – це характеристики, професійно значущі для майбутнього пожежника.

Професійна “Я-концепція” розглядається в основному в психологічній науці (Р. Бернс, У. Джемс, В. Столін, А. Прихожан). Цій проблемі присвячені праці С. Джанерьян, Р. Каламаж, Г. Католик, І. Торгаєвої, Л. Онуфрієвої та С. Ренке. Аналіз зазначеної проблеми представлений також в акмеології та психології розвитку. Проблемні питання “Я-концепції” вивчено у роботах А. Деркача, Л. Лідак та О. Погребної.

Мета дослідження полягає в аналізі підходів до проблеми формування та становлення професійної “Я-концепції” особистості.

У наукових дослідженнях виділяють дві загальні форми “Я-концепції”: Я-реальне та Я-ідеальне. Поняття “Я-реальне” віддзеркалює уявлення особистості про себе, про те, який я є. “Я-ідеальне” – це уявлення особистості про себе з урахуванням бажань, тобто відображення виразу “яким би я хотів бути” [2, с. 46].

Ще однією формою загальної “Я-концепції” є професійна “Я-концепція” особистості або “Я-професійне”. У свою чергу, професійна “Я-концепція” особистості також може бути реальною й ідеальною. Професійна “Я-концепція” описується такими поняттями: професіо-

налізм (В. Буткевич, Є. Климов, А. Маркова, Н. Жигайло), професійна компетентність (М. Карпетова, Н. Костилева, І. Кривчанський), професійна майстерність (Н. Бакланова, О. Деркач), професійне ставлення (А. Фонарьов, Р. Каламаж, Е. Зеєр), професійне самовизначення (Л. Галаганов, Т. Кудрявцев), професійні здібності (В. Кузнецов, М. Паламарчук, С. Ступніцька), професійне мислення (М. Кашапов, І. Пасічник), професійна придатність (М. Калашников).

Оскільки професійна “Я-концепція” є частиною загальної “Я-концепції” особистості, виникає питання про їхнє співвідношення. Очевидно, що чим більший сенс для людини має професія, тим більшою мірою професійна “Я-концепція” визначає її загальну “Я-концепцію” (К. Абульханова-Славська, Т. Кудрявцев, В. Шегуров, З. Рябікіна, О. Фонарьов).

Отже, розглянемо варіанти співвідношення загальної та професійної “Я-концепцій”.

1. Професійна “Я-концепція” наближається до загальної “Я-концепції”. Вона є відображенням різноманітних відносин особистості, що виходять за межі її професійної діяльності. У цьому випадку людина є “ширшою” за свою професію.

2. Загальна “Я-концепція” звужена до професійної “Я-концепції”. Цей феномен описаний низкою авторів (Г. Абрамова, Г. Горянська, Є. Фромм). У цьому випадку професія сприймається як єдина сфера докладання сил, реалізації себе як особистості.

3. У професійній “Я-концепції” не представлене ставлення до професії в усьому його різноманітті. Загальна та професійна “Я-концепція” звужені до уявлень про себе, що відображають лише окремі сторони професії. У цьому випадку людина є “вужчою” за свою професію [13, с. 56].

Для дослідження особливостей професійної “Я-концепції” необхідно виявити її характеристики. У психології описані такі характеристики уявлень: чуттєво-предметний характер, модальність, опосередкованість, суб’єктивність, усвідомленість, контрольованість, узагальненість, тимчасова віднесеність, повнота, лабільність, адекватність (Ф. Василюк, В. Ганзен, А. Гостєв, Б. Ломов, І. Натальїна, С. Рубінштейн, І. Якіманська) [9, с. 73].

С. Джанерьян запропонував такі характеристики професійної “Я-концепції”, як повнота, форма опису, несуперечність, суб’єктивність, прийняття себе.

1. Повнота професійної “Я-концепції” зумовлюється наявністю або відсутністю її компонентів. Психологи визнають цінність повної структури професійної самосвідомості. Більшість дослідників вважає, що різноманіття (однобічність) форм відносин особистості, наявність (відсутність) структур-

них компонентів професійної “Я-концепції” (впливів, інтенцій, констатації, почуттів) характеризує повну (неповну) професійну “Я-концепцію”.

2. Провідна форма відносин – перевага того або іншого компонента у структурі “Я-концепції” – є характеристикою, на яку вказують багато авторів. Вони зазначають, що перевага у структурі як повної, так і неповної професійної “Я-концепції” певного компонента (впливів, інтенцій, констатації, почуттів) свідчить про те, що відповідна форма відносин є для людини провідною.

3. Погодженість різних психічних структур низкою дослідників розглядається як необхідна умова їх нормального функціонування і найважливіша їхня характеристика (Н. Антонова, О. Белінська, Р. Берне, М. Гінзбург, Т. Карцева, Є. Клімов, І. Кон, Л. Мітіна, З. Рябікіна, В. Столін, В. Отрут).

4. Широта професійної “Я-концепції”. Як відомо, О. Лазурський серед параметрів відносин виділяв їхню широту або обсяг, під чим розумів кількість об’єктів, що захоплюють інтерес людини, або сторін об’єкта, на яке поширюється її ставлення.

5. Суб’єктність розглядається як цілісна характеристика активності людини, що розкривається в сукупності її діяльності та продуктивність цієї діяльності (Б. Ананьєв); у сукупності відносин, реалізованих нею у діяльності (О. Леонтєв); в організації своєї поведінки, перетворенні її в усвідомлений і довільний акт (Л. Виготський); у здатності погоджувати задум і реалізацію, ідеальну й реальну дію в процесі опосередкування (Л. Ельконін, Б. Ельконін). Отже, суб’єктність розглядається як стійка цілісна характеристика активності людини, що проявляється в її поведінці, психічних процесах і практичній діяльності та є важливою характеристикою професійної “Я-концепції” особистості [6, с. 12].

Ряд дослідників зазначають, що професійна “Я-концепція” – уявлення про себе як професіонала.

Так, за А. Реаном, професійна “Я-концепція” — це уявлення особистості про себе як професіонала, що складається з ідеального образу “Я-професіонал”, реального образу “Я”, дзеркального “Я” та професійної самооцінки фахівця [13, с. 88].

Такої ж думки дотримується І. Торгаєва, яка вказує, що особистісно – професійна “Я-концепція” є сформованою, відносно стійкою, узагальненою системою функціонування знань і уявлень індивіда про себе як про особистість і суб’єкт професійної діяльності на підставі самооцінки.

Л. Онуфрієва також наголошує, що зміст професійної “Я-концепції” складають уявлення про себе стосовно різних сторін професії та кар’єри, щодо професійного оточення, характеристик самої людини, близьких їй людей, членів родини, життєвих і сімейних подій, життєвих ситуацій [12, с. 39].

Відповідно до теорії “Я-концепції” Д. Сьюпера, люди прагнуть обрати професію, яка відповідає сформованим у них уявленням про себе. Стверджуючи себе в професії, вони домагаються самоактуалізації, роблять те, що, як їм видається, може принести найбільше задоволення та максимально сприяти особистісному зростанню.

П. Шавір характеризує професійну “Я-концепцію” як вибіркову активність самосвідомості, що підпорядковується завданню професійного самовизначення і проявляється в усвідомленні себе суб’єктом професійної діяльності [7, с. 11].

Р. Каламаж розглядає професійну “Я-концепцію” як змістову сферу “Я-концепції” особистості, що відображає усвідомлення себе суб’єктом професійної діяльності, характеризується професійно-діяльнісним змістом “Я-образів”, забезпечує інтеріоризацію професійної діяльності й умов її здійснення в систему значень і особистісних смислів фахівця, інтегрує психічні компоненти особистості та професійно важливі якості, здійснює саморегуляцію поведінки і відносин у професійній сфері, забезпечує планування саморозвитку себе як професіонала та самореалізації в професії [6, с. 14].

В акмеологічному словнику професійне “Я” визначається як вибудоване особистістю узагальнення із сукупності оцінок своїх професійних якостей, мотивів і ціннісних орієнтації, стилю й ефективності своєї роботи, кар’єри, способів взаємодії з партнерами, а також власне професійного досвіду, аналізу й узагальнення помилок і труднощів і одночасно – бачення свого професійного становлення [5, с. 34].

Т. Кудрявцев – один із перших вітчизняних психологів, які глибоко досліджували проблему професійного становлення особистості – обрав у якості критерію ставлення особистості до професії та рівень виконання діяльності й виділив такі стадії професійного становлення особистості: виникнення і формування професійних намірів під впливом загального розвитку, попереднього орієнтування та залучення до різних сфер праці в загальноосвітній школі; власне професійне навчання, тобто цілеспрямована підготовка до професійної діяльності; процес входження в професію, що характеризується її активним оволодінням і знаходженням свого місця в колективі; повна або часткова реалізація особистості у професійній праці [12, с. 45].

Відповідно до зазначених критеріїв, процес формування професійної “Я-концепції” майбутніх рятівників відбувається на основі загального розвитку особистості та попереднього орієнтування та під час фахового навчання. За Є. Іванченко, у цей період здійснюється засвоєння спеціальних навичок і вмінь шляхом спілкування між майбутніми фахівцями і викладачами (у вигляді трансляції викладачем особистісного та суспільного професійного до-

свіду), адаптація до нового соціального статусу майбутнього фахівця. Під адаптацією слід розуміти, на думку З. Курлянд, професійну допомогу з боку викладачів майбутнім спеціалістам у пристосуванні до умов професійної діяльності на стадії засвоєння ними майбутньої професії. Паралельно з цим має місце спілкування у мікросередовищі (відносини у колективі студентів, спілкування з друзями) тощо. Особистість взагалі не може існувати без спілкування. Процес соціалізації, завдяки якому відбувається розвиток особистості, нерозривно пов'язаний із міжособистісними відносинами. Особистість людини формується під впливом багатьох чинників. Однак брак спілкування у будь-якому вияві, дефіцит міжособистісних відносин призведуть до деградації та регресу розвитку особистості. Що стосується професійних міжособистісних відносин, то основою такого виду спілкування є загальні міжособистісні відносини. Тому важливим моментом формування позитивної професійної “Я-концепції” майбутніх фахівців є розвиток їхніх професійних міжособистісних відносин [10, с. 94].

Важливість професійних міжособистісних відносин полягає у тому, як викладач-професіонал спрямовуватиме потік інформації на свідомість майбутнього фахівця. Особливістю цього процесу є те, що викладач повинен транслювати позитивну інформацію майбутньому спеціалісту з метою формування позитивної професійної “Я-концепції”. На рівні “Я-реального” відбувається: стійке засвоєння професійних знань, формується реальний образ “Я-професіонал”; оцінка реального образу “професіонал” з погляду відповідності його ідеальному образу “Я-професіонал”, професійне самовдосконалення, що є останньою сходинкою в ієрархії потреб майбутнього фахівця; міжособистісні відносини відображаються у спілкуванні у вигляді замкнутого кола: майбутній спеціаліст – викладач – професіонал.

На рівні “Я-дзеркального” відбувається відображення у свідомості майбутнього фахівця ставлення до його особистості інших професіоналів, причому в деяких випадках професійна самооцінка особистості дуже залежить від оцінки інших професіоналів. Звідси може виникнути прагнення відповідати очікуванням значущих професіоналів. У цьому випадку професійні міжособистісні відносини виступають у вигляді стимулювання до вдосконалення особистості майбутнього фахівця [8, с. 97].

З. Становських проведено дослідження динаміки уявлень про себе й образу “Я-професіонал” у процесі професійного становлення та з'ясовано, що образ професіонала під час навчання у вищому навчальному закладі стає менш ідеалізованим, більш диференційованим і структурованим. Згідно з її гіпотезою, будь-який процес професійного навчання має забезпечувати можливість актуалізації кризи ідентичності [7, с. 67].

Професор Н. Жигайло, аналізуючи етапи освоєння професії, виділяє такі рівні професіоналізму: допрофесіоналізм (людина вже працює, але не має повного набору якостей справжнього професіонала); професіоналізм (людина – професіонал, тобто стабільно працює і виконує все, що від неї потрібно, з високою якістю); суперпрофесіоналізм (творчість, особистісний розвиток, те, що називається “акме” – вершина професійних досягнень); псевдопрофесіоналізм (зовні досить активна діяльність, але при цьому людина або робить багато “браку” в роботі, або сама деградує як особистість); постпрофесіоналізм (людина може бути “професіоналом у минулому”, “екс-професіоналом”, а також може виявитися порадиником, наставником для інших фахівців) [3, с. 39].

На кожному новому етапі розвитку соціально-економічних відносин у суспільстві соціальне середовище містить певну притаманну саме сучасному часу інформацію, яка є відображенням ціннісних орієнтацій кожного з поколінь. На думку І. Безменової, кожне з поколінь має своє неповторне соціальне середовище, у якому відображається “Я як об’єкт”. Система ціннісних орієнтацій, як підкреслює О. Столик, виступає у ролі гаранта формування і розвитку особистості, що є підставою до подальшого самостійного життя [4, с. 76].

Ціннісні орієнтації майбутнього фахівця узгоджені із загальними ціннісними орієнтаціями особистості, потребами, рівнем домагань, з амбіціями майбутнього спеціаліста. Адаптувавши вислів П. Ігнатенка до фахового навчання, отримаємо, що ціннісні орієнтації майбутніх фахівців — це ті потреби, які вони спроможні втілити у свою професійну діяльність, всі ті домагання, яких майбутній спеціаліст прагне досягти під час фахового навчання і з якими пов’язує свою професійну діяльність [1, с. 27].

Як було зазначено, потреби є інтерпретацією ціннісних орієнтацій. Потреба – стан людини, який виступає джерелом її активності, організовує і спрямовує особистісні процеси, уяву і поведінку (за Т. Обуховою). Отже, потребу можна задовольнити лише цілеспрямованими діями. Ієрархія потреб майбутніх фахівців виглядає таким чином: 1. Потреба у визначенні професії за фахом. 2. Потреба в оволодінні професією за обраним фахом. 3. Потреба в реалізації професійних якостей особистості. 4. Потреба у професійному самовдосконаленні.

Щоб задовольнити потребу в професійному самовдосконаленні, необхідно задовольнити всі попередні потреби. Проте для того, щоб на науковому рівні сформувати позитивну професійну “Я-концепцію”, недостатньо лише декларування ієрархії потреб, потрібне їх усвідомлення особистістю. Усвідомлення потреб відповідає за реалізацію професійного шляху особи-

стості. Це відбувається тому, що процес професійного становлення (вибір професії, постановка та реалізація професійних цілей, актуалізація власних можливостей у процесі самореалізації) є досить тривалим процесом, який не починається і не закінчується у стінах навчального закладу [11, с. 56]. Професійна “Я-концепція” є складовою професійної самосвідомості, яка, у свою чергу, є втіленням у життя потреб майбутнього фахівця.

Отже, під час становлення професійної “Я-концепції” на рівні “Я-ідеального” відбувається становлення ідеального образу “Я-професіонал”. Важливим процесом у цьому випадку є інтеграція знань у єдину картину (це може бути об’єднання особистісних рис відомих професіоналів), емоційне сприйняття цього образу та виникнення мотивації, які спрямовують особистість на установки досягнення цього образу, тобто спрямовують майбутнього фахівця на професійну самореалізацію.

У зв’язку з цим стало можливим виділити такі умови формування професійної “Я-концепції” майбутнього рятівника: формування в майбутніх спеціалістів ідеальної моделі “професіонал” за допомогою професійних міжособистісних відносин у вигляді транслювання особистого і професійного досвіду викладача й офіцера; актуалізація уваги особистості майбутнього спеціаліста на порівнянні свого реального й ідеального образів “Я-професіонал” за допомогою міжособистісних відносин у вигляді діалогу між викладачем і майбутніми фахівцями; стимуляція особистісного зростання та самовдосконалення майбутніх рятівників для досягнення ідеального образу “Я-професіонал”.

З огляду на зазначене, провідними психолого-педагогічними умовами формування професійної “Я-концепції” в умовах професійної підготовки майбутніх рятівників є: втілення професійних міжособистісних відносин у процес професійної підготовки; застосування особистісного підходу до організації навчального процесу у вищих навчальних закладах; актуалізація професійної самосвідомості з метою фахового самовизначення для досягнення професійного самовдосконалення. Якщо зазначені вище психолого-педагогічні умови формування позитивної професійної “Я-концепції” майбутніх спеціалістів втілювати у фахове навчання, то держава прийме у свої лави кваліфікованих, конкурентоспроможних, всебічно розвинутих спеціалістів.

Посилання:

1. *Безменова И. К.* Ценностные ориентации старшеклассников (теоретический обзор работ) / МГУ им. М. В. Ломоносова. — М., 2001. — 4 с.
2. *Джеймс У.* Психология / Под ред. *Л. А. Петровской.* — М. : Педагогика, 1991. — 368 с.
3. *Жигайло Н. І.* Комунікативний менеджмент : навчальний посібник. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. — 368 с.

4. *Жигайло Н. І.* Соціально-економічна діагностика : навчальний посібник. — Львів : Новий Світ, 2008. — 224 с.
5. *Ігнатенко П. Р.* Аксиологія виховання: від термінології до постановки проблеми // Педагогіка і психологія. — 1997. — № 1. — С. 118—123.
6. *Каламаж Р. В.* Я-концепція як складова професійної самосвідомості юристів / *Р. В. Каламаж* // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. — Острог, 2006. — Вип. 7. — С. 156—164.
7. *Католик Г. В.* Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога / *Г. В. Католик*. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. — 406 с.
8. *Кон І. С.* Открытия “Я”. — М., 1978. — 245 с.
9. *Максименко С. Д.* Генезис существования личности. — К. : Издательство ООО “КММ”, 2006. — 240 с.
10. *Начлаждян А. А.* Социально-психологическая адаптация личности. — Ереван, 1988. — 364 с.
11. *Пасічник І. Д.* Психологічні характеристики індивідуального мислення // Наукові записки. Серія “Психологія і педагогіка”. Тематичний випуск: “Сучасні дослідження когнітивної психології”. — Острог : Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 2009. — Вип. 13. — С. 3-14.
12. Професійна мобільність майбутніх фахівців : навчально-методичний посібник. — Одеса : СМІЛ, 2004. — 120 с.
13. *Реан А.* Психология и педагогика / *А. Реан, Н. Бордовская, С. Розум*. — С.-Пб. : Питер, 2004. — 432 с.

References (transliterated and translated):

1. *Bezmenova I. K.* Cennostnye orientacii starsheklassnikov (teoreticheskij obzor rabot) (Valuable orientations of senior pupils (theoretical overview)) / *M. V. Lomonosov State University of Moscow*, 2001. 4 p.
2. *James W.* Psihologiya (Psychology). / *L. A. Petrovskaya* (ed.). Moscow, 1991. 368 p.
3. *Zhyhailo N. I.* Komunikatyvnyi menedzhment : navchalnyi posibnyk (Communicative management : Tutorial). Lviv, 2012. 368 p.
4. *Zhyhailo N. I.* Sotsialno-ekonomichna diahnozyka : navchalnyi posibnyk (Socio-economic diagnosis: Tutorial). Lviv, 2008. 224 p.
5. *Ihnatenko P. R.* Akseolohiia vykhovannia: vid terminolohii do postanovky problem (Axiology of education: from terminology to the formulation of the problem). // *Pedagogy and Psychology*, 1997. № 1. P. 118—123.
6. *Kalamazh R. V.* Ya-kontseptsiia yak skladova profesiinoi samosvidomosti yurystiv (Self-concept as a part of professional identity of lawyers). // *Scientific Notes. A series of “Psychology and Pedagogy”*. Ostroh, 2006. Vol. 7. P. 156—164.
7. *Katolyk H. V.* Psykholohiia formuvannia profesiinoi Ya-kontseptsii praktychnoho psykholoha (Psychology of psychologist’s professional self-concept formation). Lviv, 2013. 406 p.
8. *Кон І. С.* Otkrytija “Ja” (Discovery of the “Self”). Moscow, 1978. 245 p.
9. *Maksimenko S. D.* Genezis sushhestvovaniia lichnosti (The genesis of personality). Kyiv, 2006. 240 p.
10. *Nachlazhdjan A. A.* Social’no-psiologicheskaja adaptacija lichnosti (Socially-psychological adaptation of personality). Yerevan, 1988. 364 p.
11. *Pasichnyk I. D.* Psykholohichni kharakterystyky indyvidualnoho myslennia (Psychological characteristics of individual thinking). // *Scientific Notes. A series of “Psychology and Pedagogy”*. Special Issue : “Recent studies of cognitive psychology”. Ostroh, 2009. Vol. 13. P. 3—14.

12. Profesiina mobilnist maibutnikh fakhivtsiv : navchalno-metodychnyi posibnyk (Professional mobility of future specialists : Textbook). Odesa, 2004. 120 p.
13. *Rean A., Bordovskaja N., Rozum S.* Psihologija i pedagogika (Psychology and Pedagogy). St.-Petersburg, 2004. 432 p.

Стаття надійшла до редакції 14.02.2014

О. Шибрук

Особенности формирования и становления профессиональной “Я-концепции” будущих спасателей

В статье осуществлен анализ проблемы формирования профессиональной “Я-концепции”, ее содержания, основных характеристик и этапов профессионального становления личности. Рассмотрены варианты соотношения общего и профессионального “Я-концепции”. Выделены условия формирования профессиональной “Я-концепции” будущего спасателя. Ведущими психолого-педагогическими условиями формирования профессиональной “Я-концепции” в условиях профессиональной подготовки будущих спасателей в высшем учебном заведении являются: воплощение профессиональных межличностных отношений в процессе профессиональной подготовки; применение личностного подхода к организации учебного процесса в высших учебных заведениях; актуализация профессионального самосознания с целью профессионального самоопределения для достижения профессионального самосовершенствования. Если указанные выше психолого-педагогические условия формирования позитивной профессиональной “Я-концепции” будущих специалистов воплощать в профессиональное обучение, то государство примет в свои ряды квалифицированных, конкурентоспособных, всесторонне развитых специалистов.

Ключевые слова: будущий спасатель, самосознание, самореализация, формирование, становление, общая “Я-концепция”, профессиональная “Я-концепция”.

О. Shybruk

Features of Professional Development and “Self-concept” for Future Firefighter

This paper analyzes the problem of forming a professional “Self-concept” and its contents, the main characteristics and stages of professional identity formation. The options of general and professional “Self-concept” ratio are considered. The author determines the conditions of the future firefighters’ professional “Self-concept” formation. The leading psycho-pedagogical conditions of professional “Self-concept” formation under the training of future rescuers in higher education are the following: the embodiment of professional interpersonal relationships in the process of training; the use of personal approach to the organization of educational process at higher educational institutions; the actualization of professional consciousness for the purpose of professional self-determination to achieve professional improvement. If the above-mentioned psychological and pedagogical conditions of future specialists’ positive professional “Self-concept” formation are embodied in professional training, the state will take qualified, competitive, well-rounded professionals.

Keywords: future firefighter, self-awareness, self-realization, creation, formation, general “Self-concept”, professional “Self-concept”.

Рецензент – кандидат психологічних наук М. В. Бастун